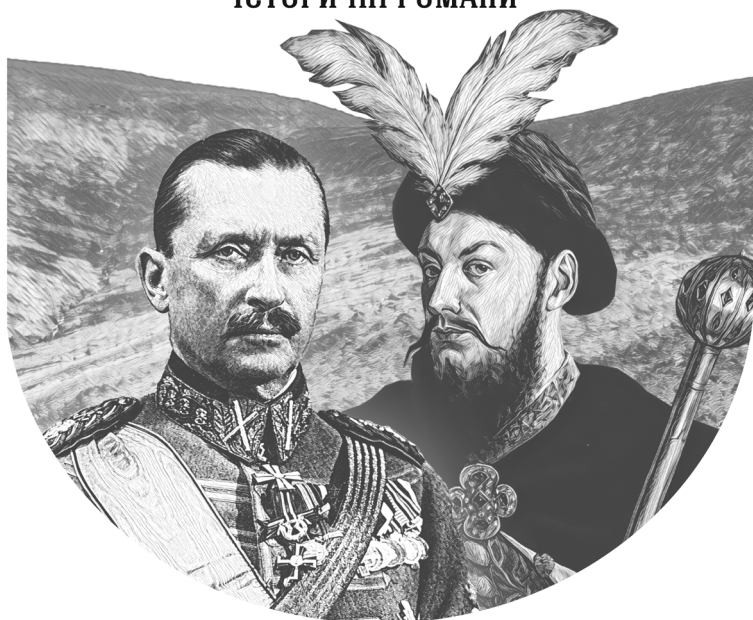

В А Л Е Н Т И Н

ЧЕМЕРИС

ГЕНЕРАЛИ
ІМПЕРІЇ

ІСТОРИЧНІ РОМАНИ

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2022

Повість перша
МОСКВА — КАМЕН

30 січня 1676 року в Москві, у своїх кремлівських палатах у віці 47 років несподівано помер цар Олексій Михайлович Романов. Так, так, той самий. З яким свого часу так необережно «породичався» Богдан Хмельницький, навіть не зчувшись, як, будучи гетьманом, главою вільної республіки опинився у чужого царя у підданих, а потім клопіт з ним мав Виговський, син Богдана Юрась і він, Петро Дорошенко, теж поповоював з покійним.

Взагалі, Романови хоч і досягли в Росії найбільшого злету — з пересічних бояр негадано поставали царями, правда, дякуючи смутному часу, але щастя-долі чи талану, здається, не мали. Принаймні на протязі перших ста років свого правління. Казали, що вони роковані, себто приречені на недовге перебування в цьому світі. Чи фатум над ними такий тяжів, чи недоля-невезіння їм ставили підніжку. А хто казав, що то рід їхній гнилим був, з червоточиною, і якийсь черв'ячок, робачок отакунький, передавався з покоління в покоління Романовим по чоловічій лінії, підточуючи та вкорочуючи їм віку.

Романови довго не жили.

Михайло Федорович, недоросль боярський, якого на Земському соборі в смутному 1613 році обрали царем (а він же пручався та віднікувався зі сльозами — так не хотів сідати на трон, вважаючи, що його посилають на вірну загибель), прожив усього 49 років і як був Мишком до обрання на царство, таким, власне, й залишився. Відзначився в історії тільки тим, що заснував правлячу династію Романових.

А далі пішло по низхідній.

Згадуваний син його Олексій, хоч на троні й просидів ніби ж немало — тридцять один рік (1645—1676), але

прожив ще менше батька — 47 років. Відомий в історії головню тим, що був батьком Петра I, прозваного Великим, а найбільшим його досягненням на царюванні вважається т. зв. «возз'єднання» України з Росією. Ще б пак! Олексію Михайловичу за рахунок України вдалося значно розширити своє царство — майже на дурничку, якщо не рахувати кількох обіцянок, виданих наївним і довірливим малоросам, та ще завдяки політичній похибці чи недалекоглядності великого Богдана.

Олексій Михайлович, прозваний, до слова, Тішайшим, відзначився ще й деякими капризами-химерами, що потрапили навіть в архівні документи. Але ті його дивацтва швидше були від невігластва. Ось один з прикладів. Житель Арзамаса, якийсь Савка Федоров і його однофамілець, селянин Івашка, в'їжджали разом в Москву через Яузські ворота і знічев'я грали на балалайці. За гру на балалайці прибульці й були в один мент схоплені препильною вартою і відправлені яко злочинці в Стрілецький приказ, де їх добряче для порядку висікли й відправили до Сибіру на заслання. А річ у тому, що Олексій Михайлович (може, тому й Тішайший) терпіти не міг гри на балалайці — найпоширенішому музичному інструменті руських. Навіть видав указ, яким зобов'язав своїх служивих відбирати в людей музичні «грища», спалювати їх, яко бісові штучки, а тих, хто не буде підкорятися і далі на них гратиме — пороти батогами й відправляти їх на вічне поселення... Куди б ви думали? Та в Малоросію. От яку «страшну» кару придумав було Тішайший своїм балалаечникам.

Дізнавшись про такий указ Олексія Михайловича, Дорошенко (його саме тоді збиралися конвоювати в Москву) весело пожартував:

— Везіть, везіть мене в свою Москву, а я у вашій Москві на балалайці вшкварю і... Хоч і буду битий батогами за порушення царєвого указу, але ж мене відправлять згідно з тим указом на вічне поселення не куди-небудь, а в Малоросію. Га?

Помер Олексій Михайлович, як уже вище згадувалося, у 1676 році, і тоді ж на трон було посаджено малолітнього сина його Федора. Воно б нічого (бо хто, як не син, успадкує батька-царя на троні?), але нащадкові на день смерті ледве виповнилося 15, і в Москві шепотілися, що

царенко до всього ж ще й безнадійно слабує. Що тілом, що духом — юний царевич, який зненацька став царем, був втім хворим. Простіше, цар виявився... без царя в голові. А втім, в історії траплялися і не такі парадокси!

Йому б лікуватися в затишку й спокої, а його живосилом на трон — врешті-решт, це зведе юнака в ранню могилу.

За життя його невдалого російським царством, починаючи з 1676 року, але від його імені, імені слабого царя-підлітка охоче правили різні групи бояр — Федір взагалі не годен був самостійно вирішувати хоч якусь там справу! Перед вели родичі по материнській лінії цареняти бояри Милославські.

Жити Федору випало всього нічого — 21 рік. (Якщо зауважити, що дід прожив 49 років, а онук — 21, то, може, й справді фатум переслідував Романових?)

Того року, як везли Дорошенка до Москви, Федір був на троні вже другий рік. Здоров'я в царяти все погіршувалося і погіршувалося, а розуму, ясна річ, не прибавлялося, тож бояри розкошували, царюючи на свою вигоду.

І цей підліток з монаршим титулом мав приймати — з підказки бояр — гетьмана Петра Дорошенка, для якого це було навіть образливо. Цар у 15 літ! Та він же — хлопчина. Пахолок! Хоч і вінценосний, але ж хлопчак. Вчорашній дівчак! Ще й навіть не парубок і тим більше не парубійко, а швидше — підпарубчак. Чи, як в Україні кажуть, підпарубчий. По-їхньому, поруському — хлоп. Чи — отрок, що більш вчистіше. І до цього пахолка-отрока, хлопа їхнього, і запрошено («запрошено!») бойового полковника, гетьмана України. Тож в ті дні йому здавалося, що він потрапив у якусь казку, в тридев'яте царство, тридесяте государство.

Гетьмана ще везли до Москви (і ще не ясно навіть, в якій іпостасі — царєвого гостя чи бранця?), а вже гонець, вискочивши з Москви навістріч валці з України, застеріг: його величність цар-государ прийме гетьмана 20 березня, а тому треба квапитись. Гетьман має бути в Москві хоча б на день раніше зазначеного строку. Петро Дорофійович стєнув плечима. Це вже клопіт стольника Алмазова, який зі своїми стрільцями віз його до білокам'яної.

І про що йому говорити з царем-хлопом на троні? А втім, ясно, що від імені підлітка з ним поведуть мову

бояри, а від них добра українському гетьману чекати не доводиться — вони більші монархісти, ніж їхній цар. Та й політика покійного Олексія Михайловича щодо України зі смертю його, на жаль, не змінилася і тим більше нині не зміниться. Та ще на краще. І це було гірше гіршого. Чому вірити? Московити хоч і легко — якщо це вигідно, чи припече їм, — що завгодно обіцяють, але ніколи потім не виконують своїх обіцянок. То на кого покладатися, на які права та вольності, обіцяні Тішайшим Богдану Хмельницькому, аби він не передумав, бува, «возз'єднуватися» з Росією, як Росія вже навіть саме ім'я України заборонила вживати, замінивши його покручем...

З Росією у 1654 році «возз'єднувалася» вільна козацька республіка Богдана Хмельницького, «возз'єднувалася» мовби ж з іменем Україна, але невдовзі після відомого скоро-спішного акту в Переяславі вона проснулася в один далеко не чудовий день чомусь вже раптом... Малоросією. Хоча ніяких катаклізмів мовби й не спостерігалось, та Україна либонь чи не крізь землю провалилася. Чи випарувалася в космос, уступивши свої терени якійсь Малоросії. Відповідно пощезали й українці, теж добровільно віддавши свою батьківщину якимось малоросам, що невідь-звідки взялися (пізніше вони стануть ще й «хахлами»). Та й сам гетьман український на той час уже йменувався (згадаймо пушкінські слова) «героем древней Малороссии».

Така дивна метаморфоза стала одним з перших результатів (прогресивного, як прийнято називати все, що пов'язане з Переяславською радою) того дивного «возз'єднання», коли Росія самовільно, не питаючи, звісно, на те згоди самої України, не проводячи ніякого референдуму, перейменувала її в Малоросію, а українців — в малоросів. Мовляв, ніякий ви не окремий народ, а такі ж, як і ми, роси (архіурочисте самоїменування росіян), тільки й того, що, звиняйте, якісь недоростки. Адже ми — роси великі, а ви — роси малі. І забудьте на віки вічні, що ви українці, бо ви тепер — теж на віки вічні — маленькі-маленькі росіяни, які ще не доросли (етнічно й територіально) до повнометражних росів. Одне слово, малороси.

В історії ще треба пошукати інший такий приклад, був переконаний український гетьман Дорошенко, який

в один мент чомусь став малоросійським гетьманом, щоб одна держава перейменувала іншу без її згоди і навіть не поставивши її до відома про задуману акцію. Дивно, що Україні чомусь не спало на думку перейменувати росіян на яких-небудь татароросів — були ж вони під татарами півтораєста років! А щодо терміну Мала Русь, то він якось згадувався в документі XIV століття, але тільки стосовно Галицько-Волинської землі. І то — по відношенню до Києва. І в цьому випадку все було на місці. Якщо взяти до уваги, що Київська Русь була тоді Великою (і, до речі, єдиною) Руссю. Тож ясно, що частина Київської Русі по відношенню до неї самої і могла бути Малою Руссю. Тепер же — після Переяслава — вся Київська Русь, яка свого часу була мовби ж колискою трьох братніх народів, в тім числі й російського, — раптом стала куцою Руссю.

У 1662 році було створено приказ Маля Росія, більш відомий, як Малоросійський¹, що й став центральним органом державного правління, що відав справами перейменованої України. Знаходився він у Москві й підпорядковувався Посольському приказу — без його санкції навіть вибори гетьмана чи козацької старшини вважалися недійсними, як і судові постанови, а тому в Україні невідь-звідки раптом з'явився якийсь малоросійський гетьман.

І коли Москва величала його малоросійським гетьманом, Петро Дорошенко обурливо протестував, — як, між іншим, і проти експансії Росії в Україну та перейменування Росією його батьківщини в якусь Малоросію, а українців — у малороси, — але всі його протести ажнічогісінько не дали. На

¹ Малоросійський приказ буде ліквідовано у 1772 році у зв'язку із створенням... Малоросійської колегії, але, як казали на Україні, хрін од редьки не солодший. І довго-довго нам прийдеться чекати року 2002-го, коли в інтерв'ю Надзвичайний і Повноважний посол Російської Федерації в Україні Віктор Черномирдін нарешті скаже:

«Нині ми закінчили оформлення території під будівництво споруд посольства та інших російських закордонних установ. Ділянка виділена гарна, в центрі міста, неподалік від Києво-Печерської лаври, площею трохи більше двох гектарів. Це буде солідний, серйозний містобудівельний комплекс, який стане окрасою Києва».

Давно б так — будувати в Києві російські закордонні установи.

Але ж від Малоросійської колегії 1772 року і до російських закордонних установ у Києві ще треба було пережити двісті тридцять років!

І — нічого. Дочекалися!

них у білокам'яній, правда, звертали увагу, але вже як на прояви сепаратизму (пізніше — буржуазного націоналізму), з яким треба нещадно боротися. І — боролися. (Здається, ще й досі борються).

— Були українцями, а стали якимись, звиняйте, малими росами, а ким з ласки царя постаємо завтра? — бідкалися козаки, затято чухаючись (чи не на знак, бува, протесту, так то було дуже сміливою акцією! Бо що-що, а чухатись, — там, де треба діяти, — українці здавна вміли і любили), і не знаходили відповіді.

— Навіть наші прадідівські імена Росія в нас повідбирала, а навзамін дала свої, нам незвичні, — казав, бувало, й гетьман. — От я, приміром, був Петром, а тепер мене названо Пйотром. А який я Пйотр, коли батьком-матір'ю наречений Петром...

Вигулькували й такі, що просто відмахувались.

— Чи не все одно, як нас та нашу Україну називає Московія? — Теж чухалися. — Хай хоч і горшком, аби в піч не садила...

Одним з перших Росія посадить гетьмана Петра¹. Чи то пак вже Пйотра. За все те ж: що виступав за незалежну — і від Московії в тім числі — свою Україну, відмовляючись її величати Малоросією...

Коли 19 березня 1677 року десь під вечір через московську заставу проторохтіла валка підвід з України («Не затримувати! По царевому указу!») — крикнув сторожі передній вершник валки) з возами й запасними кіньми, з чималим ридваном попереду, що був запряжений четвіркою коней цугом, в оточені кінних стрільців з пищалями, і повернула на кам'яну бруківку, що вела до річки Неглінної, в Москві хурделила весняна сніговиця, оскільки ж березнева, то й тепла, м'яка, без звичних руських морозів.

¹ Хоча, якщо вже бути точним, то першим з гетьманів козацької республіки, створеної Богданом Хмельницьким, було схоплено Дем'яна Многогрішного, разом з сином перевезено до Москви і після допитів з тортурами обох заслано до Тобольська, де їхні сліди й загубилися. Другим у Сибір було відправлено кошового отамана Війська Запорозького Івана Сірка. Петро Дорошенко був третім (на той час третім). І це не рахуючи козацьких старшин — полковників, сотників, осавулів, яких юрбами гнали в Сибір.

Валка везла з України до царя на цугундер гетьмана Петра Дорошенка, і віз його царський порученець стольник Семен Алмазов, а супроводжували бранця генеральні старшини з уряду Самойловича — суддя Домонтович і писар Прокопович, та ще гетьману було дозволено везти з собою з України своїх челядників в якості, як би ми сказали, обслуговуючого персоналу.

Столиця потонула в білому мороці, і колись княжий, а тепер царський град наче в саван закутався. Зазвичай брудна й засмічена (сміття здебільшого висипали прямо на вулицю), Москва від пухнастого, незаймано-чистого снігу помолоділа, наче оновилась і мала привабливий вигляд, мовби якийсь аж казковий.

Завивання вітру, що почалося в білокам'яній ще вчора вісімнадцятого березня, нарешті під вечір дев'ятнадцятого стихло, хвища вгамувалася, але сніг все так же сіявся вже другу добу поспіль — густий, м'який, вогкий. Він липнув до всього, на всьому вивершувався стіжками-копичками чи й просто білими шапками й рипів під ногами, наче кректав від напруги. Куріло.

В якомусь місці коні збочили із занесеної снігом бруківки, і ридван застряг у заметі — ні тпру, ні ну. Валка зупинилась. Обліплений снігом візник, схожий на снігову бабу, марно лупив коней батожищем, але навіть і четвірка коней не змогла висмикнути ридван на тверде — з їхніх спин і боків парувало.

Кутаючись у чималий дорожній кожух, Дорошенко вийшов з ридвану й провалився вище колін, сяк-так вибрався на тверде й став спиною до вітру.

Спішившись, стрільці обліпили ридван, гуртом допомагаючи коням. Стольник Семен Алмазов, висунувшись з ридвану, заходився підбадьорювати служивих рідним матом у кілька поверхів, до якого вони звикли і який діяв на них позитивно. Очевидно, стольник ще й постарався (а він з натхненням лаявся на всі заставки), чи лихослів'я подіяло, але стрільці жвавіше заметушилися.

— Ну, ребятушки... мать-перемать... — Стольник давав точні вказівки, віками перевірені в Московії поради: — Туди... пере-т-туди!... Така мать-ать... (Чиюсь матір стольник згадував частіше всіх).

Коні заворушилися, їм допомагали стрільці, а тим і тим залюбки допомагав стольник — все тією ж безконечною і винахідливою матірщиною...

Аж тут із заметілі донісся гвалт, і на бруківку вискочив чималий сірий звір, з добру вівцю завбільшки. Вздрівши валку, звірюга з несподіванки аж присів на задні лапища. Його очі яріли жаринами й двома вогниками світилися в білій млі, із загривка сочилася кров — така яскрава в білій круговерті, що аж у вічу різало.

Зустрівшись поглядом з Дорошенком, звір наче здивовано рикнув: «О, а ти чого тут опинився?! Тікай, брате, якщо ноги маєш. Москва таких як ми з тобою, неласкаво зустрічає...»

З роззявленої пащеки з висолопленим язиком звисала кривава піна.

Та ось із білої завії вигулькнув гурт розхристаних дядьків в армяках і без шапок — на зарослих бородатих обличчях виднілися тільки широко розкриті роти — переслідувачі щось завзято кричали. Не так від злості, як, напевне, від молодечого захвату.

— Ат-ту його!!! Ату-у-у!!! — донеслося до гетьмана, як вітер повернувся в його бік. — По хребту серого!.. В дихало!.. В мордяку!.. Селезінку!! Ядрьоная мать!..

Дорошенку чомусь стало шкода сіроманця — як наче б відчув у ньому товариша по нещастю.

— Хо-орош, серий розбойнік! — вигукнув у захопленні стольник. — Ай да волк-волчище! Бачиш, гетьмане, які в нас вурдалаки в граді бігають?! По льоду Неглінної чи Москви-ріки забрів у місто. Ну теперя мужички відведуть душечки!...

Звір зник у заметілі, лишаючи в білому снігу кривавий слід, по якомусь часі зникли в тій завії й переслідувачі, й швидко з того боку, куди вони подалися, почулося протяжне, напевне ж, прощальне виття — мужики відводили душі. Та ось виття урвалося, натомість почулися глухі удари і схвильований гул мужиків...

Чомусь стало жаль вовка, добрий звір, розкішний...

Коні і люди нарешті спільними зусиллями витягли ридван на тверде, і валка рушила далі загаченими снігом московськими вулицями...

ЗМІСТ

3

БЕЗ ПРАВА ПОВЕРНЕННЯ

221

ЛІНІЯ МАННЕРГЕЙМА